

5 Sohkabealperspektiiva sámi statistihkas

Dát kápihttal lea ráhkaduvvon muhtun ráje artihkkaliid vuodul mat leat almmuhuvvon ”Sámi logut mitalit 1, 2 ja 3” ja leat sámi servodaga birra.

Čálus oassi leat váldon kápihttaliin máid leat čállán: Svanhild Andersen, Torunn Pettersen, Magritt Brustad, Øyvind Rustad, Jon Todal ja Yngve Johansen.

Čoahkkáigeassu

SED-guovllus lea nissonbadjebáza dušše jahkekategoriijas badjel 80 jagi. Boazodoalus ja eanadoalus leat 80 % dievddut juogo siidadoalloeaiiggádat ja váldogeavaheaddjit ja 97 % lea váldobargun guolásteapmi. Jáhkehahti vejolašvuohta šaddat 75 jagi SED-guovllu 15 jahkásaččaide 2001 gitta 2005 loguid mielde, lea sámi dievdduide su. 56 % ja nissoniidda su. 80 %. SED-guovllus jagiid 2004-2008 ožžo su. 5 % bargonávccahisvuođaoaju, veaháš eanet dievddut go nissonat dan áigodagas. 2004:s ožžo 2.1 % dievdduin ja 1.2 % nissoniin SED-guovllus sosiálaveahki.

Jienastuslogus lei unnán, muhto čielga dievdduideanetlohku čadahuvvon Sámediggeválggain ja 2009 válggain lei dušše válgabiires “Lulli-Norga” mas lei nissoneanetlohku. 2009:s lei mearkkašahti nissoneanetlohku ahkejoavkkus 18 ja 29 jagi.

Skuvlajagi 2010/11 ledje measta 10 % eanet nieiddat go bártnit geain lei sámegealla vuođđoskuvllas, sihke sámegealla 1. ja 2. gielas. Joatkkaskuvllas lei dát erohus lassánan measta gitta 12 % rádjai. SED-guovllus leat su. 13 % eanet nissonat go dievddut, geain lea 3 jagi dahje eanet allaskuvllas-universitehtas. SED-guovllus heitet bártnit dávjjibut go nieiddat joatkkaskuvllas, erenoamážit guoská dat fidnofágalaš oahpposurggiin, mas duššo ¼ oassi olláshuhtá mannil vihtta jagi.

5.1 Álggahus

Dán kápihttalis váldit ovdan muhtun kápihttaliid mat leat almmuhuvvon ”Sámi logut mitalit 1, 2 ja 3 ja dasa lassin muhtun ođđa dieđuid. Kápihttala ulbmil lea bidjat oaidninsaji sohka-bealerohusaide iešguđet surggiin mandáhta siskkobealde mii lea addon Sámedikkis ja daláš Bargo- ja searvadahttindepartemeanttas. Kápihttal sisdoallá, álbmotovdáneami, osiin artihkkalis ”Sámi logut mitalit 1” máid leaba čállán Svanhild Andersen ja Torunn Pettersen ja ”Sámi logut mitalit 3”, Øivind Rustad bokte. Dearvvašvuohta, oassi Magritt Brustad čállois ”Sámi logut mitalit 2”. Jienastuslohku almmuheamis ”Sámi logut mitalit 3” Torunn Pettersen bokte ja ”bargonávccahisvuodaoadju ja sosiálaveahkki” maid Magritt Brustad lea čállán Sámi logut mitalit 2:s. Sámegea välljen vuodđoskuvllas, ja joatkkaskuvllas Jon Todal bokte čállošii ”Sámi logut mitalit 2 ja 3” ja oahpahus Yngve Johansena bokte čállošii ”Sámi logut mitalit 2:s ja 3:s”. Kápihttala lea redigeren Yngve Johansen ja eará čállit leat lohkan čađa.

5.2 Álbmotovdáneapmi SED-guovlluin sohka-beliid ektui

Čoahkkáigeassu

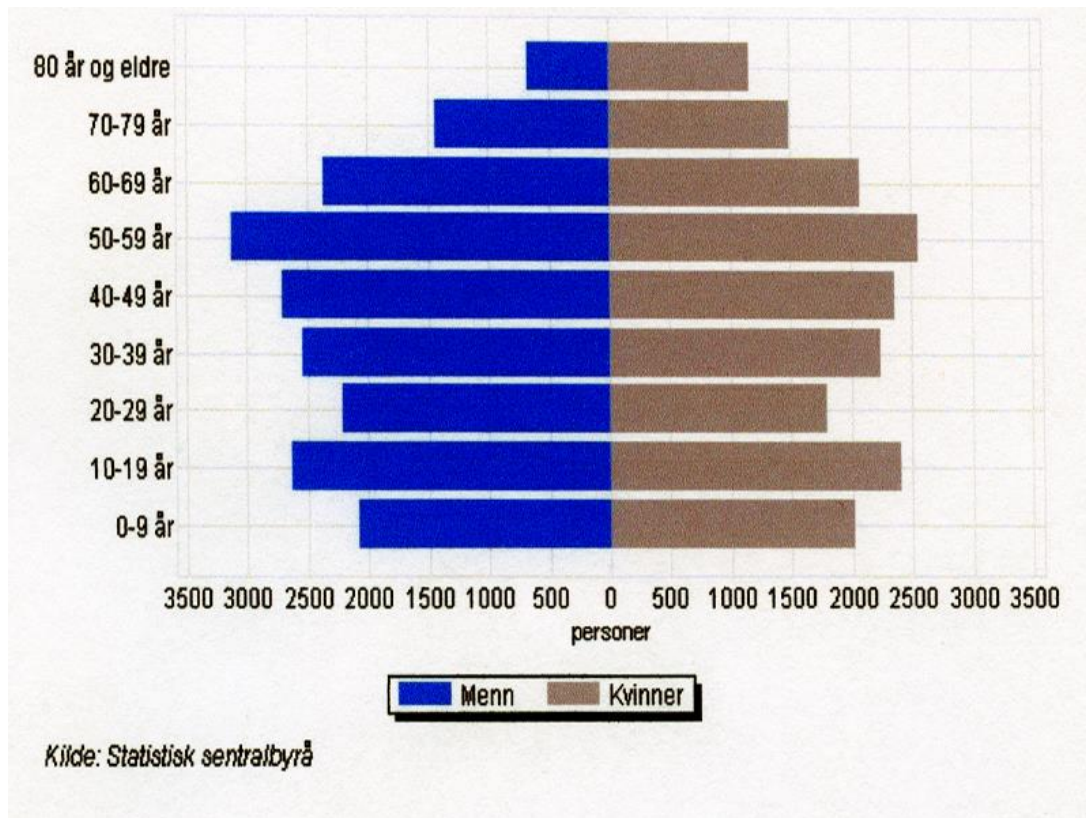
SED-guovlluin lea olmmošlohku njiedjan 16 proseanttain manemus 20 jagi. SED-guovlluin leat eanet dievddut ahkejuogus 10 jagis 19 jahkái ja gitta 70 jagi 79 jahkái, muhto leat eanet nissonat badjel 80 jagi. Dievdo badjebáza lea eanemus ahkejoavkkus 50-59 jagi. Nettoeretfárren 2007 rájes 2009 rádjai lei dievdduid gaskkas 450 ja nissoniid gaskkas 560 SED-guovllus.

5.2.1 Álggahus

Olmmošlohku SED-guovllus lea njiedjan 16 proseanttain manemus 20 jagi. Olles riikkas lassánii olmmošlohku seamma áigodagas 15 proseanttain. Erenoamážit Oarje-Finnmárkkus lea dát ovdáneapmi čielgasit nu, muhto ii nu čielggas Sis-Finnmárkkus. Eretfárren SED-guovlluin ja go eai šat fárre ruovttoluotta lea váldosivva njiedjamii. Dát dagaha fas unnit riegádahttimiid, go leat nuorat geat fárrejit ja háhket bearraša eará báikkiin. Jagiin duhátjagimolsuma manjil lea leamaš riegádahttinuolláibáza (dainna oaiuvilduvvo ahte riegádeamiid lohku lea unnit go jápmin lohku) dan sadjái go riegádahttinbadjebáza, nugo lei 1990-logus. Eretfárren ja riegádahttinuolláibáza daguha boarásnuvvi álbmoga, mas gaskamearálašahki lohtana danne go eai gártta doarvái ollu nuorat ahkejoavkkuide.

5.2.2 SED-guovlluid ahkečoahkkádus sohkabeliid ektui

Govus 5.1 Álbmotpyramida SED-guovllut 2007

SED-guovllus lea nissonoassi unnit, ja erenoamážit ahkejoavkkus 20-29 jagi lea unnit go riikkagaskamearri ja leat unnit oasi mánát jagis 0-9 jagi ja lea suurit oassi olbmuin badjel 50 jagi. SED-guovlluin leat eanet dievddut go nissonat juohke ahke juoguin 10-19 jagi rájes gitta 70-79 jagi rádjai. Nissonbadjebáza lea dušše jahkejuogus badjel 80 jagi. Dievduidbadjebáza lea suurimus ahkejoavkkus 50-59 jagi.

main lei stuorimus oassi dievdduin SED-guovlluin, lei maiddái nu ahte guovlluin muđui lei dievdduid oassi vuolemusas. Dušše Davvesiidda suohkanis ii lean nu. Doppe lei dievdduid lohku SED-guovlluin unnit go muđui guovllus – 54 proseanta 56 proseanta ektui.

5.2.3 Eretfárren SED-guovllus

Tabealla 5.2 Nettoeretfárren SED-guovlluin áigodagas 2007 gitta 2009, sohkabeliid mielde

	Dievddut	Nissonat
2007	130	190
2008	200	180
2009	120	190
Oktiibuot 2007 - 2009	450	560

Sohkabeliid juohku rievddada veaháš jagis jahkái. Garvin dihte ila stuora soaittáhis rievddadeami leat danne golbma mañemus jagi biddjon oktii. Jagiid 2007 gitta 2009 ledje 4 460 sisriikkalaš fárrema SED-guovlluide ja 5 470 sisriikkalaš eretfárrema. Das lei boadusin 1 010 netto sisriikkalaš eretfárren. Nettoeretfárren dievdduid gaskkas lei 450 ja nissoniid gaskkas 560. Eará sániiguin lei stuorit netto eretfárren nissoniid gaskkas go dievdduid. Erohus sohkabeliid gaskkas lei erenoamaš ollu 2009:s – 190 nissona ja 120 dievddu. 2007:s lei nissoniid netto eretfárren maiddái 190, dievdduid lohku 140. Jagi 2008 lei sierra ládje. Dievdduid netto eretfárren lei dalle 200 ja nissoniid 180. Oppalašgeahčastagain eai leat earuhan stádaborgárvuoda, muhto olgoriikkalaš stádaborgáriin lei sullii dássetvuolta gaskal eret-ja sisafárremiin. Dain lei netto eretfárren 70, ja norgalaš stádaborgáriin lei nettoeretfárren 940 oktiibuot logus 1 010. Erenoamážit Nuorta-Finnmárkkus, Oarje-Finnmárkkus ja Davit Nordlánddas lea nissoniid nettoeretfárren áigodagas leamaš stuorit go dievdduin.

5.3 Boazodoallu, eanadoallu ja guolásteapmi SED-guovllus sohkabeliid ektui

Čoahkkáigeassu

SED-guovllus leat 80 % dievddut geat leat siidadoallit boazodoalus ja váldogeavaheaddjit eanadoalus, 97 % sis geain lea váldobargun guolásteapmi leat dievddut. Dát orru leamaš dássedin manemus 6 jagi.

5.3.1 Álggahus

Dán kápihttalas ovdanbuktit loguid mat čájehit sohkaalerohusaid guovddáš vuoddoealáhusain sámi ássanguovlluin; ráddjejuvvon boazodollui, eanadollui ja guolásteapmái. Dás ovdanbuktojuvvojit maiddái muhtun logut muhtun áigodagain SED-guovlluin davábealde Sáltođuoddara.

5.3.2 Boazodoallu sohkaali ektui

Tabella 5.3 Siidadoalli* Norggas, juhkon sohkabeliid ja proseanta mielde 2000 ja 2008

	Dievddut		Nissonat		Oktiibuot
	N	%	N	%	N
2000	478	82	100	18	578
2005	511	84	98	16	609
2007	468	85	82	15	550
2008	483	87	70	13	553
2009	312	81	71	19	383

*Siiddas leat mánga siidaoasi, mat definerejuvvojit ”bearašjoavkun dahje earjalolmmožin oassin siiddas, ja gii bargá boazodoalus ovttá olbmo vuolis dahje náittosguimmežagain dahje ovttasássiin searválaga” (boazodoalloláhka 2007).

Tabella 5.4 Olbmot čadnon boazodollui, sohkaali ja proseanttaid mielde.

	Dievddut		Nissonat		Oktiibuot
	N	%	N	%	N
2005	1 512	51.9	1 402	48.1	2 914
2007	1 463	52	1 352	48	2 815
2009	1 563	51.9	1 449	48.1	3 012

Nissoniid oassi siidadoallin orru njiedjan veaháš maŋemus jagiid. Jagi 2000 ledje 100 nissona 578 siidadolliin, dat ledje 18 proseanta. “2008:s lei nissonoassi 13 proseanta (70 oktiibuot 533:s).¹ Seamma jagi eaiggádedje nissonat 24 % boazologus. Ii leat beare ollu erohus boazodoalluguovlluid gaskkas: Oarje-Finnmárkkus ledje stuorimus oassi bohccot maid nissonat eaiggádit – 27 proseanta, ja Nordlánddas unnimus 19 proseanta.

Sohkabealejuohku lea dássedeappot olbmuid gaskkas siidaosiin go siidadolliid gaskkas. Áigodagas 2005-2009 lei sohkabealejuohku 52/48 proseanta (dievddut/nissonat) siidaosiin oktiibuot, muhto veaháš erohusat guovlluid gaskkas: Finnmarku: 52/48, Romsa: 57/43, Nordlándas: 53/47, muđui riikkas: 48/52.²

5.3.3 Eanadoallu sohkabeali ja agi ektui

Tabealla 5.5 Proseanttaid mielde juohku váldoeanandolliin 1989 ja 2007

	1989	2007
Dievddut	81	76
Nissonat	18	20
Eahpepersovnnalaš geavaheaddjit*	1	4

* Suohkanat, fylkkasuohkanat, institušuvnnat

SED-guovllus lea oapmedáluid lohku njiedjan 62 proseanta. Eatnasat kategorijas váldoeanandoallit leat dievddut (81 proseanta jagis 1989 ja 76 proseanta 2007:s). Nissoniid oassi váldoeanandolliin lassánii 2 proseanta poeanjaáigodagas, ja kategorija ”eahpepersovnnalaš geavaheaddji” (ovdamearka dihte suohkan, fylkkasuohkan dahje institušuvnnat) lassánii 3 proseanttain.

Gaskamearálašahki njejai veaháš sihke dievdduin ja nissoniin badjelis namuhuvvon áigodagas – 51,6 rájes 49,7 rádjái dievdduin ja 54,3 rájes 48,6 rádjái nissoniin.³

¹ Sohkabealjuogu loguid jagi 2000 ja 2008 doaluide/siidaosiide ii dáidde sáhttit buohtastahttit. Jagi 2000 oppalašrehketdoalus ii leat nugo vástideaddji rehketoalus 2008:s sierra kategorija oktasaš doaluide; 2000:s leat juohkán kategorijaide dievddut ja nissonat dan ektui goappá namma čuožžu vuosttažin dieđáhusas (Gč. s. 95 ja tabealla 7.2.4 jagi 2000 Oppalašrehketdoalus ja s. 101 jagi 2008 Oppalašrehketdoalus). Mii guoská eanet nissoniid oččodeapmái boazodollui ja nuoraid, geahča ovdamearka dihte Oppalašrehketdoalu 2007/08, s. 52).

² Tabealla 47 i statistihkkabáŋkkus, temá sápmelaččat. SGD.

³ Tabealla 62 (Eanadoallofitnodagat, váldoeanandoallit ja váldoeanandolliid gaskamearálašagi ektui SED-guovllus). Sámi statistihkka 2008, SGD.

5.3.4 Guolásteapmi sohkabeali ektui

Tabealla 5.6 Lohku guolásteddjiin geat ássat SED-guovllus, sohkabeali ektui, fidnoosálastin

	Váldobargu				Liigebargu				Oktiibuot			
	Dievddut		Nissonat		Dievddut		Nissonat		Dievddut		Nissonat	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Pr. 31.12.2004	548	97.7	13	2.3	319	92.7	25	7.3	867	95.8	38	4.2
Pr. 31.12.2008	516	97.0	16	3.0	235	94.4	14	5.6	751	96.2	30	3.8

SED-guovllu guolásteamis leat eanas dievddut, erenoamážit dain geain lea dat váldobargun. Birrasiid 97 % dain geain lea guolásteapmi váldobargun leat dievddut, ja dát lohku orru oalle seamma sihke 2004:s ja 2008:s. Lohku nissoniin geain lea guolásteapmi liigebargun lea unnon measta beliin seamma áigodaga, muhto maiddáí lohku dievdduid geain lea guolásteapmi liigebargun lea njiedjan ollu seamma áigodaga. 2008:s ledje nissonat 5,6 % dain geain lei guolásteapmi liigebargun ja dievddut 7,3 %.

5.4 Sohkabealerohusa dearvvašvuodastatistihkas

5.4.1 Álggahus

Dán kápihttalis ovdanbuktit ja čielggadit data almmuhuvvon bargguin main lea vuodđu dearvvašvuodaguorahallamis maid leat dahkan Norgga sámi álbmogis. Kápihttalis geahččat eanas dearvvašvuodastatistihka das man ollu buozalmasvuohhta ja buozalmasvuodariska álbmogis lea mas dutkanbohtosiid leat almmuhan juhkkon sohkaali ja sámi čearddalašgullevašvuoda ektui.

5.4.2 Jápminlogut

Čoahkkáigeassu

Alit jápminlohku vuoiŋŋašvardimiin sámi nissoniin ja lihkohisvuoda jápmin ja iešsoardin sámi dievdduid. Nissoniin geat orrot sámi guovlluid siseatnamiin leat leamaš vuollegis dahje guhká dássedis jápminlogut. Ain lea ágga dárkkistit leago vejolaš alit jápminlohku nuorra dievdduin sámi guovlluin.

5.4.2.1 Álggahus

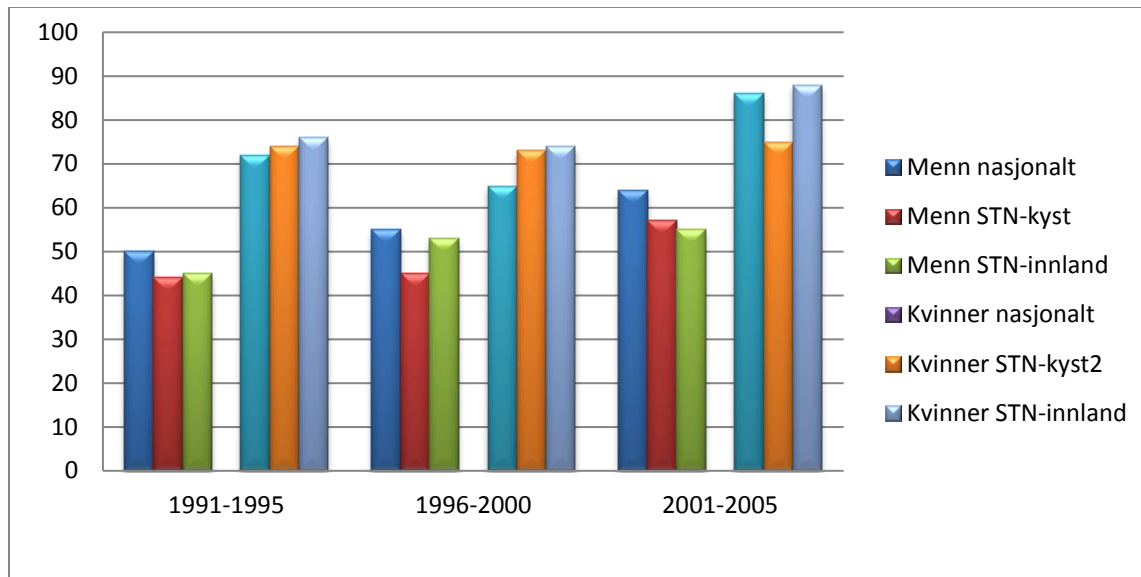
Jápminlohku lea adnon álbmoga eallindili ja dearvvašvuodadási mihttun. Álbmogiid jápminlogu almmuhit iešguđet ládje. Dávjjimusat lea lohku gallis leat jápmán juohke 1000 dahje 100 000 olbmos iešguđet ahkejoavkkuin.

Norggas ellet ain nissonat guhkibut go dievddut, muhto erohus sohkaaliid gaskkas unnu. 2009 rájes 2010 rádjai lassánii vurdojuvvon eallinahki riegádeami rájes 0,1 jagi nissoniin ja 0,3 jagi dievdduin, čuovvovaččat 83,2 jahkái 78,9 jahkái. Maŋemus 25 jagi lea vurdojuvvoneallinahki Norggas lassánan measta 6 jagiin dievdduide ja buriin 3 jagiin nissoniidda. Dievdduid ja nissoniid eallinagi erohus njejai dan áigodaga bures 2,5 jagi.

5.4.2.2 Jápminmearit sohkaali ja ássanguovllu ektui

Jápminlogustatistihkaid buohtastahttin áigodagain 1970-1998 ja čearddalašvuodaraportereren olmmošlohkamis 1970:s lea čájeha veaháš alit jápminlogu sámi dievdduin (6 %) ja nissoniin (10%) guovllulaš referansaálbmoga ektui. Alit jápminlohku vuoiŋŋašvardimiin erenoamážit nissoniin sáhtá čilget muhtun muddui erohusa. Dievdduin lei dávjjibut nu gohčoduvvon alvvus jápmin, erenoamážit lihkuhisvuodát ja iešsoardin.

Govus 5.2 Jáhkehahttivuohta šaddat 75 jagi 15-jahkásaččaide našunalalaččat ja SED-guovllus rittus ja siseatnamis, vuoduštuvvon jápminmeriin iešgudetge áigodagain dievdduid ja nissoniid ektui. Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health.

Govus 5.2 čájeha nissoniidda ja dievdduide rehkenaston duohtavuodavejolašvuoda 15-jahkásaččaide šaddat 75 dan vuodul mo jápminloguminstarat leat leamaš guđege áigodagain. Govus earuha álbmoga dan mielde orrot go geográfalaččat siskkobealde vai olggobealde Sámedikki ealáhusovdáneami doarjjaortnega guovllu (SED) vai rittus dahje siseatnamis.

Govvosiin bohtá maiddáai ovdan ahte nissoniid dáfus eai leat leamaš stuora erohusat geográfalaš guovlluid gaskkas iige áiggi ektui. Dievdduide orru baicca leamaš lassáneapmi vurdojuvvon eallinakkái áigodagas, masa sáhtta čilgejupmi váibmo- ja varrasuotnajápminloguid njiedjan mii lea deaividan dievdduide eanet go nissoniidda. Viidásit orru nu ahte dievdduin SED-guovlluin lea leamaš alit jápminlohku go našunalalaš lohku. Dan sáhtta várra čilget alla jápminlogu nu gohčoduvvon ”alvvus jápmimiin⁴” SED guovlluin.

Oppalaččat sáhtta dadjat ahte jápminloguin mat gávdnojit sámi vs. ii-sámi álbmoga ektui čájehit unnán erohusa jápmima ektui. Dat sáhtta orrut nu ahte jápminloguminsttar lea šaddan dássedin geográfalaš guovlluid gaskkas gos lea unnán vs. alla sámi álbmot čoahkkisvuoha. Dát lea leamaš čilgejuvvon das go leat measta seammalágan eallindilit, oahppu ja dearvvašvuodafálaldagat mii lea áibbas earálágan dilli go mángga eará eamiálbmogis lea sirkumpolára guovlluin.

Ain lea ágga dárkkistit relatiiva alla jápminlogu nuorra dievdduin sámi guovlluin.

⁴ Alvvus jápmin lea definerejuvvon jápmin lihkuhisvuodaid, iešsoardimiid dahje gottahallamiid geažil.

5.4.3 Borgguheapmi

Čoahkkáigeassu

Guorahallamiid mielde dievddut borgguhit veaháš eanet sápmelaččain siseatnamis go eai-sápmelaččat. Seamma dilálašvuohta ii leat nissoniidda.

5.4.3.1 Álggahus

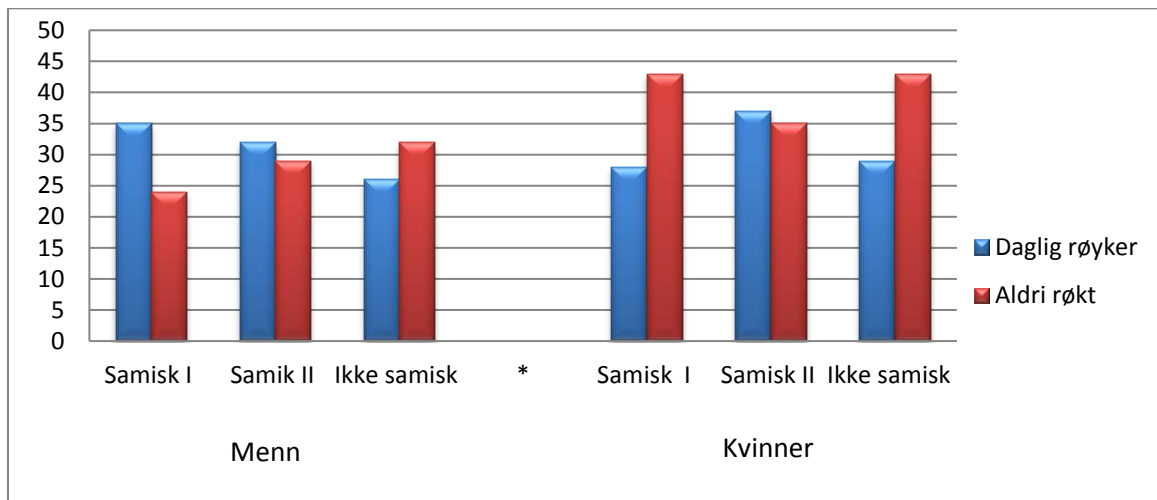
Borgguheapmi lasiha riska ollu buozalmasvuodaid oažžut nugo geahpesborasdávdda, váibmo-varrasuotnadávddaid ja bistevaš geahpesdávddaid. Statistihkalaš guovddášdoaimmahat (SGD) čadaha jahkásaččat guorahallamiid duhpátgeavaheamis. 1973:s borgguhii badjel bealli álbmoga rávis dievdoolbmui ja oassi 2006:s lei 21 %. Beivválaš borgguheaddji nissoniid oassi lea maddái njiedjan 32 % rájes 1973:s gitta 22 % rádjai 2006:s.

19 proseanta ahkejoavkkus 16-74 jagi vástidedje 2010:s ahte borgguhit beivválaččat. Dat oassi lei liikka ollu nissoniidda go dievduide. Mañemus jagi rievdan láktasa minstarii máid leat oaidnán guhkit áiggi, dásseidis njiedjan beivválašborgguheddjiin. Dievduid ja nissoniid borgguhandábit ledje goabbatláganat duhátjagimolsuma áigái, muhto leat dan rájes oktasaččat njiedjan. Birrasiid okta goalmmásasoassi nissoniin borgguhii beivválaččat daid logi mañemus jagiid ovdal jagi 2000. Dievduid gaskkas lea baicca leamaš njieddji treanda olles áigodaga 1973 rájes, dalle go badjel bealli borgguhii beivválaččat. Ovdalaš álbmotguorahallamat leat čájehan eanemus beivválaš borgguheddjiid Finnmárkkus buohtastahnton eará fylkkaiguin Norggas. Logut áigodagas 2004-2008 čájehit borgguheamis stuora erohusaid fylkkaid gaskkas. Unnimus oassi beivválaš borgguheaddjit leat Oslos 19 proseanttain, eanemus Finnmárkkus 32 proseanttain Statistihkalaš guovddášdoaimmahaga dieđuid mielde.

5.4.3.2 Borgguheapmi sohkaheali ja etnisitehta ektui

Govus 5.3 Dievdduid ja nissoniid borgguhandábit etnistitehta ektui dataid vuodul SAMINOR dutkamis 2003/04. (Sámi I = golbma buolvva sámegeiella, Sámi II = unnimusat okta sámi mearka giella dahje bearašduogáš.) Gáldu: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

of

Dál eai leat oppalaččat logut čájehan stuora erohusaid sápmelaččaid ja dáččaid borgguhandábiin eai rávis olbmuid eaige nuoraid gaskkas. Dievdduid dáfus lea guorahallan čájehan veaháš eanet borgguheddjiid sápmelaččain siseatnamis go ii-sápmelaččain. Seamma dilálašvuohta ii leat čájehuvvon nissoniidda.

5.4.4 Alkohola

Čoahkkáigeassu

Sihke sámi dievdduin ja nissoniin lea stuorit oassi dieđihan ahte eai oba návddašge alkohola go ii-sámi álbmogis. Erenoamážit lea dát minstar čielggas vuorrasit sámi nissoniid gaskkas.

5.4.4.1 Álggahus

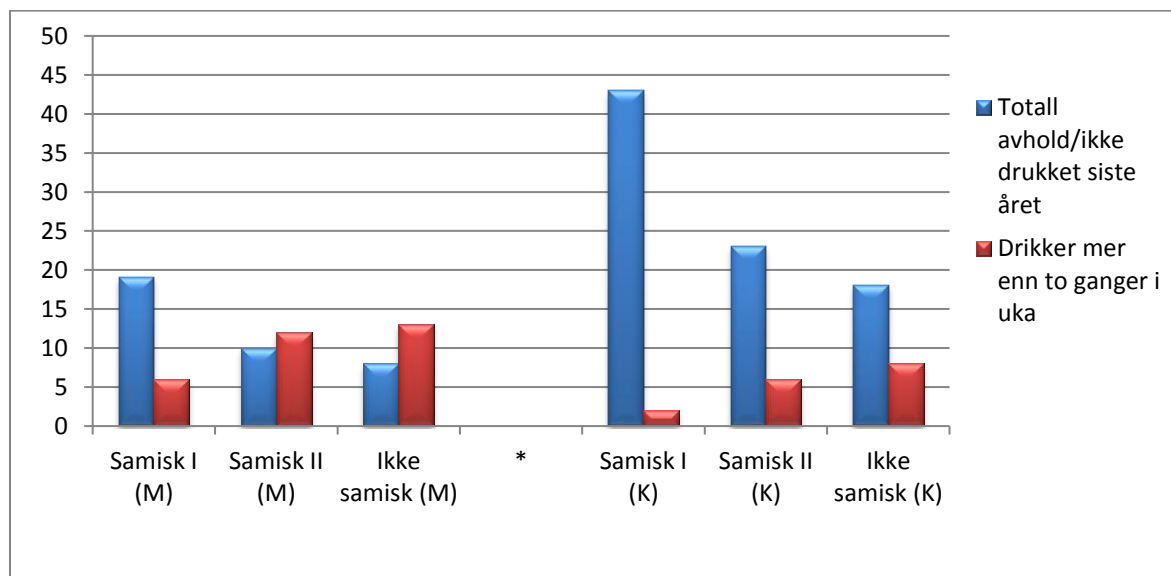
Alkohola lea eanemus adnon gárrenmirko álbmogis ja jáhku mielde gárrenmirko mii mielddisbuktá stuorimus boasttugeavahanválttisvuodaid. Dasa lassin čatnasa stuorit riska bárttiide, roasmmuhuvvamiidda ja lihkuhisvuodaide alkohola návddašemiin.

Norggas lea ollislaš alkoholanávddašepmi lassánan 1990 rájes, 4,55 littaris juohke ássi namas 1993:s gitta 6,37 littarii 2005:s. Vuola ja viidna lea lassánan eanemus maŋemus 20 jagi. Viidna jođu lassáneami čatnet nu gohčoduvvon “kontinentála” juhkandáhpái, mii mearkkaša juhkat dávjá muhto unnit juohke juhkandilálašvuodas. Dat dábit leat bohtán lassin eaige davviriikkalaš juhkandábiid sadjái maid dovdomearka lea vahkkoloahpajuhkan ja gárihuvvan.

5.4.4.2 Alkohola návddašepmi sohka beali ja čearddalašvuoda ektui

Govus 5.4 Dievdduid ja nissoniid alkoholanávddašepmi čearddalaš gullelašvuoda ektui. (SAMINOR dutkan 2003-04.) (Sámi I = golbma buolvva sámegiella, Sámi II = unnimusat okta sámi mearka giella dahje bearašduogáš.)

Gáldu: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Logut SAMINOR* dutkamis leat čájehan čearddalašvuoda erohusaid alkoholánávddašeamis. Govvosat čájehit ahte oassi geat vástidedje ahte ledje ”áibbas biehttaleaddjit alkohola návddašeapmái” dahje ii lean juhkan maŋemus jagi” ledje eanet sihke sámi dievdduid ja nissoniid ektui. Oassi geat raporterejedje ahte sii juhke eanet go guovtte gearddi vahkkus lei veaháš unnit sápmelaččain geain lei golbma buolvva sámegeiella, buohtastahtton eará joavkkuiguin. Minsttar mii čájehii unnit alkoholánávddašeami, lei čielgaseappot sámi nissoniid ektui go dievdduid ektui.

*Dearvvašvuoda- ja eallindiliguorahallan guovlluin gos lea seahkálás sámi ja dáčča ássan mii čađahuvvui 2003-2004. Guorahallan dahkkui Romssa Universitehta Sámi Dearvvašvuodadutkan guovddážiis ovttas Nasionála Álbmotdearvvašvuodainstituhtain.

5.4.5 Dálkkasgeavaheapmi

Čoahkkáigeassu

Sámi álbmoga oadđindálkkas geavaheapmi lea beali unnit go dáčča álbmoga geavaheapmi ja sámi dievddut váldet 13 % unnit oadđindálkasiid go sámi nissonat.

5.4.5.1 Álggahus

Dálkkas⁵ geavaheapmi álbmogis lea muhtun muddui buozalmasvuoda indikáhtor. Guorahallamat leat maiddái čájehan ahte dálkkas geavahepmái sáhtta čielgehus iešguđetlágan eallinvuohkefáktoriin ja doavtterbálvalusa geavaheamis.

5.4.5.2 Oadđinváttut ja dálkkas geavaheapmi sohkabeliid ja čearddalašvuoda ektui

⁵ Dálkkas lea definerejuvvon ávnnasin mii lea mearriduvvon dahje addo dálkkodit dahje eastadit buozalmasvuodaid. Jus galgá sáhttit márkanastot dálkkasin, de ferde ávdnasis duodaštuvvon ávki, sihkarvuohka ja teknalaš kvalitehta. (Gáldu: www.lovdatab.no)

**Tabella 5.7 Dálkkas geavaheapmi Finnmárkkus čearddalašvuoda ektui (n=11061).
Logut proseantan. 1987-1988. Gáldu: Furu K, 1997. Journal of Clinical
Epidemiology**

<i>Čearddalašvuoda gullelašvuoha</i>	<i>Dievddut</i>	<i>Nissonat</i>
<i>Dáčča</i>	43,4	56,9
<i>Suopmelaš</i>	42,4	58,4
<i>Sápmelaš</i>	43,0	54,9
<i>Sápmelaš/Suopmelaš</i>	49,4	58,9

Nationála álbmotdearvvašvuodainstituhta guorahallamiin leat gávnahan oadđindálkasiid geavaheami relatiivalaš dábálažžan Norggas. Lea dahkkon dušše okta guorahallan oadđindálkasiid geavaheamis Sámi čearddalašvuoda ektui. Dat guorahallan lea dahkkon SAMINOR dearvvašvuoda ja eallindiliguorahallama dataid vuodul guovlluin gos sápmelaččat ja dáččat ássat seahkálagaid.

Olbmuid oassi geat diedihedje oadđinváttisvuodaid lei unnit sámi álbmogis go ii-sámi álbmogis. Oadđindálkasiid geavaheapmi sámi álbmogis lei beali unnit go dáččain. Buot unnimus geavaheapmi lei sis geain lei nannoseamos sámi gullelašvuoha geat ásse Finnmárkkus.

Beroškeahhtá čearddalašvuoda gullelašvuoda geavahedje nissonat duppaliid nu ollu oadđindálkasiid go dievddut. Guorahallan čoahkkáigeassá dainna ahte mađi nannosit sámi gullelašvuoha, dađi unnit oadđindálkkas geavaheapmi. Oadđinváttisvuodát orrot oppalaččatge maiddái hárvebut sámi álbmogis.

5.5 Bargonávccahisvuodaoadju ja sosiálaveahkki sohka beali ja agi ektui

Čoahkkáigeassu

Áigodagas 2004 – 2008 vuostá válddii bures 5 % SED-guovllu álbmogis gaskal 20 ja 66 jagi bargonávccahisvuodaoaju, veaháš eanet dievddut go nissonat. 2004:s ožžo 2.1 % dievdduin ja 1.2 % nissoniin sosiálaveahki SED-guovlluin.

5.5.1 Álggahus

Norggas lea lassánan oassi olbmui geat ožžot bargonávccahisvuodaoaju. Loahpageahčen 2008 ledje sullii 340 000 olbmo geat vuostá váldde bargonávccahisvuodaoaju Norggas. Dat leat 70 000 eanet go 1999:s. Muhtun ráje dan lassáneapmái sáhtá sivvan álbmoga ahkečoahkkádusa rievdan, muhto vaikko dan váldá vuhtii de goitge lea leamaš čielga lassáneapmi. Maŋŋil go ortnet áigáiráddjejuvvon bargonávccahisvuodaoadju bođii 2004:s, leat registreren relatiivalaš nana lassáneami oasis bargonávccahisvuodaoaju oažžuin. Lassáneapmi lea leamaš eanemus ahkejoavkkus vuolled 40 jagi (Bjørngaard et al., 2009).

2008:s ožžo oktiibuot 109 300 ekonomalaš sosiálaveahki Norggas. Lohku sosiálaveahkeoazžuin lei bajimusas lagabui 165 000 vuostá váldiin 1993:s, ja lea dan rájes njiedjan. 2007 rájes 2008 rádjai lea njiedjan bisánišgoahtán.

5.5.2 Bargonávccahisvuolta sohka beali ja agi ektui

Bargonávccahisvuodaruhta lea lágalaš oadjoortnet Norggas. Ulbmil bargonávccahisvuodamávssuin lea sihkkarastit sisabođu eallimii olbmuide geat eai sáhte šat dinet go leat šaddan buohccit, leat roasmohuvvon dahje lea vihki (Nav, 2010).

Tabella 5.8 Odda vuostá váldit (juohke 1000) bargonávccahisvuodaoajus iešguđetge áigegaskkadagain SED-guovllus, dievddut ja nissonat

Ahki	Áigodat					
	1994–1998*		1999–2003**		2004–2008***	
	Dievddut	Nissonat	Dievddut	Nissonat	Dievddut	Nissonat
20–30 jagi	11,7	12,5	10,1	7,7	5,0	8,4
31–45 jagi	37,9	44,9	33,1	37,8	18,5	18,6
46–66 jagi	109,2	106,0	121,7	106,5	104,7	96,3
Oktiibuot 20–66 jagi	55,9	57,7	63,8	58,6	54,9	51,9

* áigodat guovvamánu 1994 rájes oddajagimánu 1999 rádjai

** áigodat guovvamánu 1999 rájes oddajagimánu 2004 rádjai

*** áigodat guovvamánu 2004 rájes juovlamánu 2008 rádjai

Tabella 5.8 čájeha bargonávccahisvuodaoaju vuostávdáid vihttajagigaskkadagain 1994 rájes gitta 2008 rádjai. Nissoniidda, erenoamážit boarráseamos ahkejoavkkus, orru nu ahte guovlluin olggobealde SED lea leamaš veaháš stuorit oassi odđa bargonávccahemiin, muhto dat erohus orru nohkame mañemus jahkegaskkadagain. SED-guovlluid dievdduid dáfus lea lohku stuorit go guovlluin olggobealde SED buot ahkejoavkkuin olles áigodaga. Odđa bargonávccahisvuodaoaju vuostávdit ahkejoavkkus 45 jagi ja nuorabut leat beliin njiedjan mañemus gaskkadagas (2004-2008) buohtastahhton guvttiin ovddit vihttajagigaskkadagain. Ahkejoavkkus 46-66 jagi lea maiddái njiedjan áigodagas, muhto ii nu čielgasit.

5.5.3 Bargonávccahisvuohka sohka beali ja agi ektui

Sosiálaveahkki lea lánhannejuvvon ortnet mii galgá sihkarastit doarvái ruđa eallinolggosgoluide. Dát lea oaivvilduvvon gaskaboddosaš veahkkin ja galgá leat mielde dahkame vuostávdádi ekonomalaččat iešbirgejeddjin (Nav, 2010).

Tabella 5.9 Lohku gallis ožžot sosiálaveahki iešgudet áigegaskkadagain SED-guovlluin, dievddut ja nissonat. Logut proseantan.

Ahki	Áigodagat					
	Ođđajagimánnu 1992		Ođđajagimánnu 1999		Ođđajagimánnu 2004	
	Dievddut	Nissonat	Dievddut	Nissonat	Dievddut	Nissonat
20–30 jagi	2,6	2,1	2,1	2,0	2,6	2,0
31-45 jagi	2,3	1,6	2,4	1,2	2,4	1,5
46-66 jagi	1,2	0,6	0,9	0,7	1,5	0,5
Oktiibuot 20-66 jagi	2,0	1,4	1,8	1,3	2,1	1,2

Tabella 5.10 čájeha oasi sosiálaveahki odđa vuostávdáid leat mearkkašahhti stuorisin ahkejoavkkus vuollil 30 jagi ja unnimus boarráseamos ahkejoavkkus. Sihke nissoniid ja dievdduid dáfus lea leamaš veahážiid mielde njiedjan oasis odđa sosiálaveahki vuostávdáid mañemus golbma jahkegaskkadagain mat lea tabellain. Dan sáhtá várra jáhku mielde maiddái čilget muhtun muddui bargguhisvuoda njiedjan seamma áigodagas.

5.6 Sohka bealjuohku Sámedikki jienastuslogus

Čoahkkáigeassu

Jienastuslogus ollislaččat lea leamaš unnán, muhto dássedis dievdduid eanetlohku buot sámediggeválggain mat leat čađahuvvon. Válggain 2009:s lei goitge válgabiires Máttá-Norga veaháš nissoneanetlohku. Dan válggas lei maiddái eanetlohku dieđihuvvon nissoniin nuoramusaid gaskkas 18 gitta 29 jagi.

5.6.1 Álggahus

Norgga Sámediggi lea ovddasteaddji politihkalaš orgána, válljejuvvon sápmelaččain ja sápmelaččaid gaskkas. Dan bargoguovlun leat buot áššit mat dikki mielas erenoamážit gullet sápmelaš olmmošjovkui. Daid geaid sáhtta jienastit ja sii geat sáhttet jienastit leat sápmelaččat geat leat válljen čálihit iežaset sierra jienastuslohkui mii lea ásahuvvon dainna ulbmiliin – *Sámedikki jienastuslohku*.

Eavttut čálihit Sámedikki jienastuslohkui leat sámelága § 2-6 mielde ahte addá cealkámuša ahte dovdá iežas sápmelažžan, ja ahte ieš dahje unnimusat okta váhnen, dahje máttarváhnen geavaha / lea geavahan sámegiela ruovttugiellan (Sámeláhka, 1987). Norgga Sámediggi vuodđuduvvui 1989:s. Dan rájes leat leamaš guhtta válgga. Sámedikki válggat leat oktanis Stuoradikki válggaiguin, ja válgajagit leat leamaš 1989, 1993, 1997, 2001, 2005 ja 2009.

5.6.2 Sohka bealejuohku oktiibuot ja biriid mielde

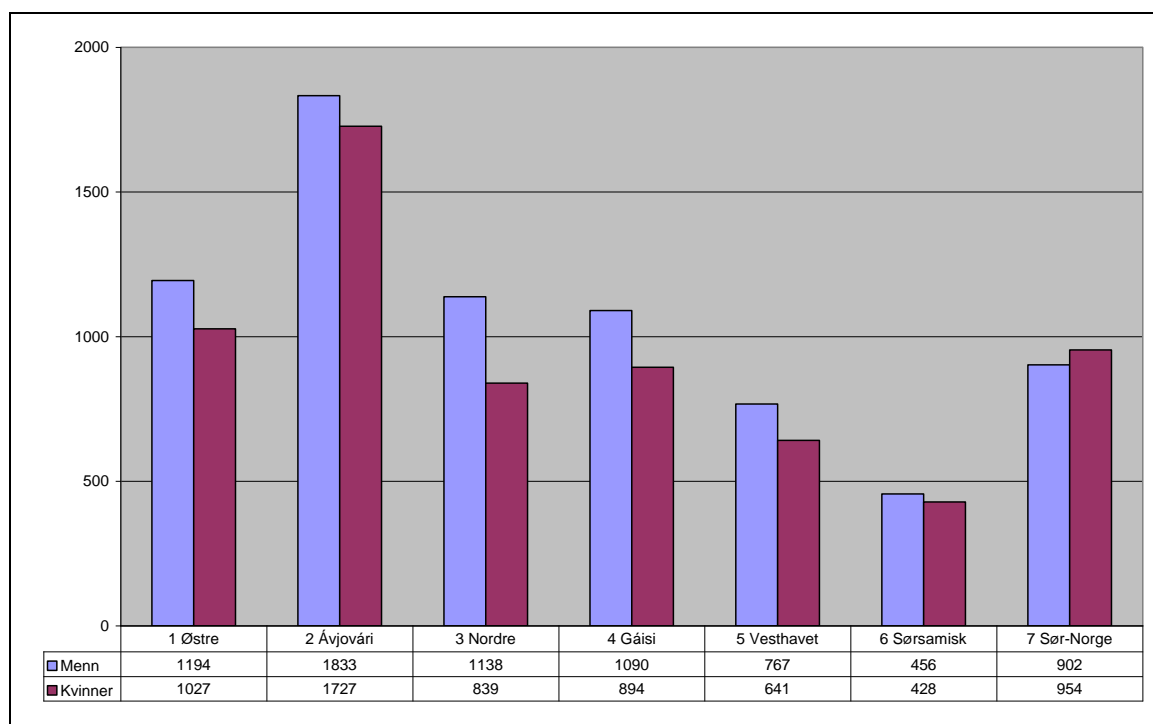
Golmma vuosttaš válgii váilot sihkkaris logut, muhto golbma maŋemus válggas lei jienastuslogus veaháš, muhto dássedis dievduideanetlohku:

Tabella 5.10 Sohka bealjuohku jienastuslogus oktiibuot válggain 2001, 2005 ja 2009

	Dievddut	Nissonat	Oktiibuot	Dievdduid-eanetlohku, lohku	Nisson-oassi,pst.
2001	5401	4520	9921	881	45,6
2005	6752	5786	12538	966	46,1
2009	7380	6510	13890	870	46,9

2009 válggain čájeha govus ovttá válgabiress nissoneanetlogu, namalassii Máttá-Norggas.

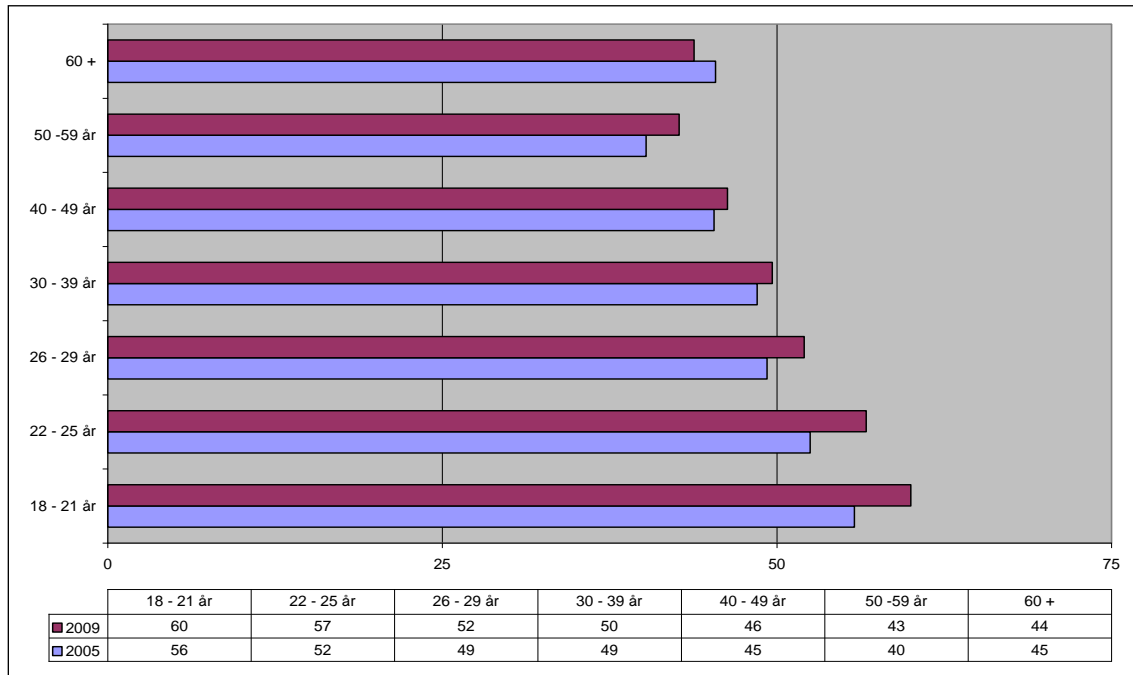
Govus 5.5 Sohka bealjuohku biriin 2009 jienastuslogus

5.6.3 Nissonoassi lassána nuoramus jienasteddjiid gaskkas

Okta ášši mii lea mearkkašahtti sihke ahke- ja sohkabealejuhkui Sámedikki jienastuslogus, lea ahte orru rievdamme nu ahte nissonoassi lassána erenoamážit nuoramus jahkeluohkáin.

Govus 5.6 Jienastuslogu nissonoassi iešgudet ahkejoavkkuin 2005: ja 2009:s

Govus 5.6 čájeha Sámedikki jienastuslogus 2009:s leamaš mearkkašahtti nissoneanetlogu nuoramus ahkejuogus, definerejuvvon golmma ahkejuokui gaskal 18 ja 29 jagi. Eará ahkejoavkkuin lei ain 2009:s dievdduideanetlohku, muhto nissonoassi das lea – earret ovttas – lassáneaddji. Joavku mas ii lassan lea 60 jahkásaččat ja boarráseappot, gos nissonoassi ain leat oalle vuollin, ja mas dievdduid oassi lassánii 2005 ja 2009 válggaid gaskkas.

5.7 Sámeigiela válljen vuodđoskuvllas, ja joatkkaskuvllas sohka-beali ektui

Čoahkkáigeassu

Skuvlajagi 2010/11 lei measta 10 % eanet nieiddain go bártiin sámeigiella vuodđoskuvllas, dat lea sámeigiella 1. ja 2. giellan. Joatkkaskuvllas lei dát erohus lassánan measta 12 % rádjai.

5.7.1 Álggahus

Dan rájes go 2006:s álggahuvvo nubbingiella 2 ja 3, lea vuodđoskuvllas ohppi-dlohku geain lea sámeigiella fágabiires njiedjan 2672 rájes 2245 rádjai skuvlajagi 2010/11. Njeallje maŋemus jagi njiedjan lea leamaš olles 16 %. Geahča maiddái kápihttal 2, Sámeigiella mánáidgárddis ja skuvllas dán ”sámi logut mitalit 4”.

5.7.2 Sámeigiella vuodđoskuvllas sohka-beali ja dási ektui

Tabella 5.11 Oahppit vuodđoskuvllas geain lea davvi-, julev- dahje lullisámeigiella 1. giellan dahje nubbingiella 2 dahje 3, skuvlajagi 2006/07 ja 2010/2011 sohka-bealiid ektui

	2006/2007					2010/2011				
	Bártnit		Nieiddat		Oktiibuot	Bártnit		Nieiddat		Oktiibuot
	N	%	N	%		N	%	N	%	
Davvisámeigiella vuosttašgiella	505	52	466	48	971	472	51	451	49	923
Davvisámeigiella nubbingiella 2	291	42	398	58	689	225	42	307	58	532
Davvisámeigiella nubbingiella 3	353	38	466	62	819	234	39	369	61	603
Julevsámeigiella vuosttašgiella	22	71	9	29	31	16	55	13	45	29
Julevsámeigiella nubbingiella 2	15	50	15	50	30	24	54	20	46	44
Julevsámeigiella nubbingiella 3	8	50	8	50	16	9	39	14	61	23
Lullisámeigiella vuosttašgiella	6	33	12	67	18	7	37	12	63	19
Lullisámeigiella nubbingiella 2	37	47	41	53	78	28	45	34	55	62
Lullisámeigiella nubbingiella 3	13	65	7	35	20	3	30	7	70	10
Oktiibuot	1250	47	1422	53	2672	1018	45.3	1227	54.7	2245

Vuodđoskuvllas ledje skuvlajagi 2010/11 lagabui 10 proseantapoeaŋŋa eanet nieiddat go bártnit geain lei sámegiella fágabiies. Dát erohus lea lassánan buohtastahtton skuvlajagiin 2006/07. Muhtun eanet bártnit go nieiddat válljejit sámegiela 1. giellan, muhto mealgat eanet nieiddat válljejit sámegiela nubbingiellan 2 ja 3.

5.7.3 Sámeigiella joatkkaskuvllas sohka beali ja dási ektui

Tabealla 5.12 Sámeigiella válljen 1. dahje 2. giellan ohppiin riikka joatkkaskuvllain, juhkon sohka beali ektui

	Skuvlajahki 2008-2009				Skuvlajahki 2009/2010				Skuvlajahki 2010/2011			
	Bártnit		Nieiddat		Bártnit		Nieiddat		Bártnit		Nieiddat	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. giella	83	43.9	106	56.1	105	48.8	110	51.2	126	50.8	122	49.2
2. giella	49	32.2	103	67.8	55	35.7	99	64.3	71	38.4	114	61.6
Oktii- buot	132	38.7	209	61.3	160	43.3	209	56.7	197	45.5	236	54.5

Tabealla 2 čájeha nieiddaid eanet go bártniid válljet sámegiella joatkkaskuvllas, vaikko dát erohus ii dovdo sámegiella 1. giellan. Sámeigiella 2. giella lea ain stuora erohus mas measta 2/3 oassi lea nieiddat. Sivvan dasa sáhtta leat ahte eanet nieiddat go bártnit válljejit dábašfága suorggi, juoga mii sáhtta čájehit ahte nieiddain lea stuorit beroštupmi teorehtalaš fágaid. Oppalaččat čájehit nieiddat stuorit beroštumi giellafágaid.

5.8 Oahppu nissoniin ja dievdduin SED-guovllus

Čoahkkáigeassu

SED-guovllus lea su. 13 % eanet nissoniin go dievdduin, 3-jagi dahje eanet allaskuvllas-universitehtas. Bártnit SED-guovllus heitet dávjjibut go nieiddat joatkkaskuvllas, erenoamážit guoská dat fidnofágalaš suorgái, mas measta dušše ¼ oassi bártiin čadahit oahpu 5 jagis.

5.8.1 Álggahus

Dán kápihttalis geahčadit sohkaalerohusaid SED-guovllus joatkkaskuvlla čadaheami ektui, oahppodási ja dálaš oahppodási ohppiin geat álge vuodđokursii jagiid 1994 gitta 1996.

5.8.1 Joatkkaskuvlla čadaheapmi oahpposuorggi välljema ektui

Bártiid gaskkas SED-guovllus mat leat álgán joatkkaskuvlii 2003:s, heite olles 55 % fidnofágalaš oahpposuorggis ja 20 % bártiin dábálašfága oahpposuorggis oahpu 5 jagis. Oktiibuot bártiin geat álge joatkkaskuvlii SED-guovllus 2003:s, heite badjel 40 % gaskan. Nieiddain heite gaskan skuvlaváccidettiin su. 20 %.

Fidnofágalaš oahpposuorggis lea badjelaš oktanjealjádasas bártiin ja measta bealli nieiddain geat gerge 5 jagi siskkobealde. Dábálašfága oahpposuorggi logut leat 78 proseanta nieiddaide ja 70 proseanta bártiide geat čadahedje 5 jagis.

Tabella 5.13 Oahppit geat álge vuoddokursii vuohččan 2003:s SED-guovllus, ja mo lea dássi joatkkaskuvla oahpus 5 jagi maŋnil. Oahpposuorgi ja sohkabealli. Proseanta.

	Skuvlaálgín 2003					
	Absoluhtta logut	Proseanta				
	Oktiibuot	Čadahan normere-juvvon áiggis	Čadahan eanet go normere-juvvon áiggis	Ain joatkkaskuvla oahpus	Čadahan VKII dahje váldán fága-geahččaleami, ii ceavzán	Heaitán gaskan alma čadaheami
Oahpposuorgi, sohkabealli ja geográfalaš guovlu						
Dábálašfágalaš oahpposuorggit						
Dievddut SED-guovllus	96	57	13	0	0	20
Nissonat SED-guovllus	108	58	19	6	10	7
Fidnofágalaš oahpposuorggit						
Dievddut SED-guovllus	157	11	16	12	6	55
Nissonat SED-guovllus	151	26	21	13	10	29

5.8.2 Oahppodássi

Nissoniid gaskkas bargogis (24 gitta 65 jagi) geat ássat SED-guovllus biedggus ássanguovllus, lea oassi geain lea universitehta- ja allaskuvlaoahppu relatiivalaš allat. Oktiibuot lea dat guokte proseantapoeaŋŋa badjelis riikkagaskameari. Čoahkkebáikkiin lea nissoniid vástideaddji oassi veaháš vuolábealde riikkagaskameari.

Dievdduin SED-guovllus lea čielgasit oahppodássi vuollelis go muđui riikka álbmogis. Oassi geat leat čadahan universitehta- ja allaskuvlla ja ássat čoahkkebáikkiin lea olles 10 proseantapoeaŋŋa vuollelis go olles álbmoga gaskamearri. Biedggus ássanguovlluin lea erohus unnit, sullii 2 proseantapoeaŋŋa.

Tabealla 5.14 Alimus čadahuvvon oahppu dievdduide ja nissoniidda agis 24-65 jagi geat orrot SED-guovllus 2008:s. Proseanta.

Oahppodási ja geografiiija	Ássan 1/1-2008 oahppodásiin 1/10-2007			
	Dievddut		Nissonat	
	Čoahkkebáiki	Biedggus ássan	Čoahkkebáiki	Biedggus ássan
Vuoddoskuvladási				
SED-guovlu	28	38	23	32
Joatkkaskuvladási				
SED-guovlu	49	48	40	37
Universitehta- ja allaskuvladási				
SED-guovlu	23	14	37	29

SGD čoahkkebáikedefinišuvdna

Viesut ovttasajis galget registrerejuvvot čoahkkebáikin jus doppe orrot unnimusat 200 olbmo, ja viesuid

gaska ii galgga dábálaččat eanet go 50 mehtera. Lobálaš lea árvvu mielde dohkkehit spiehkastagaid

badjel 50 mehtera viesuid gaskkas guovlluin gos ii galgga dahje ii leat lohpi hukset. Dat sáhttet

ovdamearka dihte leat álbmotšilljut, valáštallanhuksehusat, industriijaguovllut dahje lunddolaš

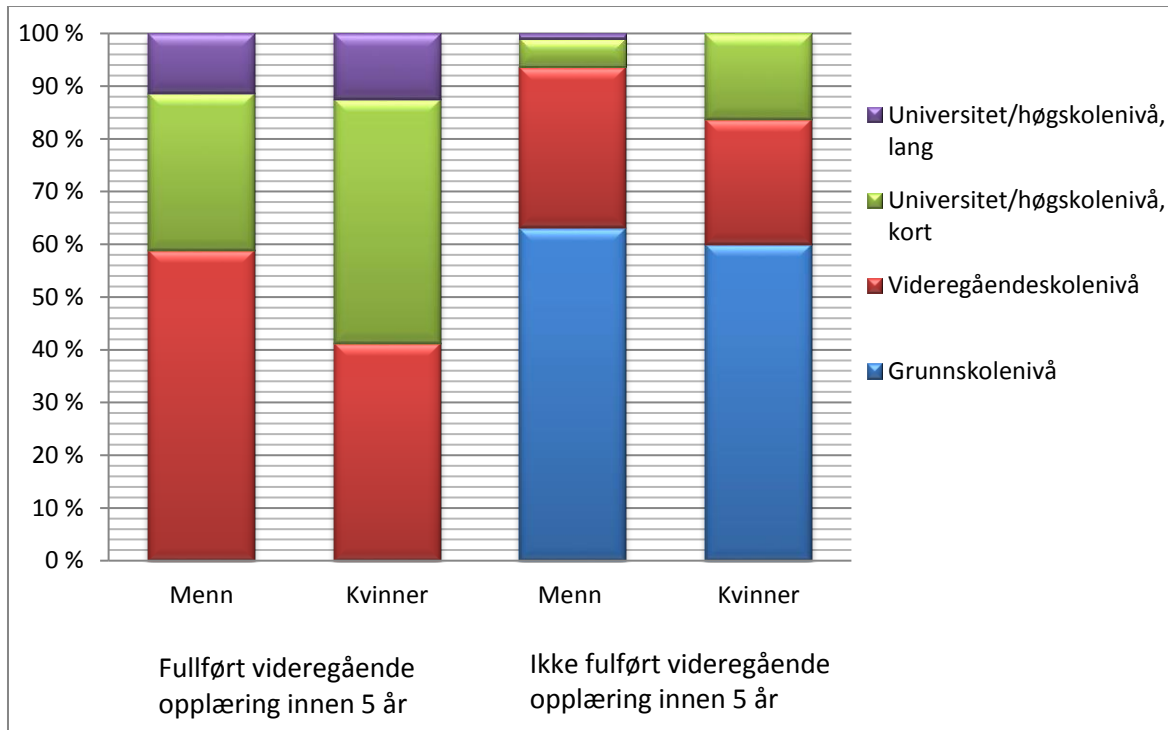
hehttehusat nugo, jogat dahje gilvvaeatnamat. Viessočoakkáldagat mat lunddolaččat gullet

čoahkkebáikái, lohkkojit oassin go leat eanemusat 400 mehtera eret čoahkkebáikeguovddázis. Dat gullet oassin čoahkkebáikái dego satellihttan dan čoahkkebáikeguovddázii.

6.8.3 Dáláš oahppodási SED-guovllu ohppiin geat álge vuoddokursii 1994 rájes 1996 rádjái

SED-guovllus ledje 54 % ohppiin geat álge joatkkaskuvla ohppui áigodagas 1994–1996, geat čadahedje ovdal go vihtta jagi golle. Dievdduin ledje 45,5 % geat čadahedje joatkkaskuvla oahpu viđa jagi siste, ja nissoniin 62,5 %.

Figur 5.7 Oahppodási SED-gvuollus 2009:s dievduide ja nissoniidda geat álge joatkkaskuvla ohppui jagiid 1994 gitta 1996, dat geat čadahedje joatkkaskuvla oahpu viđa jagi siskkobealde, ja dat geat eai dahkan dan. Proseanta

Govus čájeha ahte čadahit go joatkkaskuvla oahpu viđa jahkái vai eai, lea hui váikkuheaddji makkár oahppodási lea maŋŋil. Badjel 60 % dain geat eai čadat oahpu viđa jagi siskkobealde, ii leat makkárge fágaoahppu go leat 30 jagi. Measta 50 % dain geat čadahit joatkkaskuvlla viđa jagis, váldet oahpu universitehta- ja allaskuvladásis, muhto dušše 10 % dain geat eai čadat joatkkaskuvlla viđa jagis, dahket dan seamma. Dain geat leat čadahan joatkkaskuvlla 5 jagis lea su. 12 % sihke dievduin ja nissoniin váldán 5 jagi dahje eanet universitehta/allaskuvlaoahpu. Muhto oanehit universitehta/allaskuvlaoahpu dáfus de leat su. 16 % eanet nissonat go dievddut váldán dakkár oahpu. Dain geat eai čadahan joatkkaskuvlaoahpu 5 jagis lea su. 8 % eanet nissonat go dievddut váldán oanehit universitehta/allaskuvlaoahpu.

Referánsat

Sámi logut mitalit 1/Samiske tall forteller 1 (2008) Sámi allaskuvla, Sámi University College
 Sámi logut mitalit 1/Samiske tall forteller 2 (2009) Sámi allaskuvla, Sámi University College
 Sámi logut mitalit 1/Samiske tall forteller 3 (2010) Sámi allaskuvla, Sámi University College
 Statistihkalaš guovddášdoaimmahat/Statistisk sentralbyrå. (2008). *Samisk statistikk / Sámi statistikk 2008*.
 Statistihkalaš guovddášdoaimmahat/Statistisk sentralbyrå. (2010). *Samisk statistikk / Sámi statistikk 2010*.
 Statistihkalaš guovddášdoaimmahat/Statistisk sentralbyrå: <http://www.ssb.no/>